

M.A. (Previous) EXAMINATION, 2017

SANSKRIT

Third Paper

(भारतीय दर्शनम्)

Time Allowed : Three Hours

Maximum Marks : 100

1. (अ) संस्कृतभाषामाध्यमेन व्याख्या करणीया-

(क) मूलप्रकृतिविकृतिर्महदाधाः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुष ॥

अथवा

प्रोत्यप्रोतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥

6

(ख) सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृताश्च धर्माद्याः ।

दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥

अथवा

औत्सुक्यविनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः ।

पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम् ॥

6

(आ) सांख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धांतः सत्कार्यवादस्य विवेचना संस्कृतभाषामाध्यमेन करणीया ।

अथवा

सांख्यदर्शने कतिः प्रमाणानि स्वीकृतानि ? संस्कृतभाषायां विवेचनीयम् ।

8

2. (अ) सप्रसङ्गा व्याख्या करणीया-

(क) प्रमाणादिषोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्भवति इति । न च प्रमाणादीनां तत्त्वज्ञानं सम्यग् ज्ञानं तावद्भवति यावद् एषामुद्देशलक्षणपरीक्षा न क्रियन्ते । यदाह भाष्यकारः - त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशोलक्षण परीक्षा च इति । उद्देशस्तुनाममात्रेण वस्तुसंकीर्तनम् । तच्चास्मिन्नेव सूत्रे कृतम् । लक्षणं तु असाधारणधर्मवचनम् । यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् । लक्षितस्य लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा ।

अथवा

अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्ट-पिण्डज्ञानम् उपमानम् । यथा गवयमजानन्नपि नागरिको यथा 'गौस्तथा गवय' इति वाक्यं कुताश्चिदारण्यक - पुरुषाच्छुत्वां वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा गोसादृश्यविशिष्टं पिण्डं पश्यति, तदा तद्वाक्यार्थ-स्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम्, उपमितिकरणत्वात् । गोसादृश्यविशिष्टपिण्ड ज्ञानान्तर-मयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिण्ड इति संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्धप्रतीतिरुपमितिः, सैव फलम् । इदं तु प्रत्यक्षानुमानासाध्यप्रमासाधकत्वात् प्रमाणान्तर-मुपमानमस्ति ।

10

(ख) अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिः । तथापि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टि श्रुते वा रात्रिभोजं कल्प्यते । दिवा अभुञ्जानस्य पीनत्वं रात्रिभोजनभन्तरेण नोपपद्यतेऽतः पीनत्वान्यश्चातुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव रात्रिभोजने प्रमाणम् । तच्च प्रत्यक्षादिभ्योभिन्नं रात्रिभोजनस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् ।

नैतत् रात्रिभोजनस्यानुमानविषत्वात्। तथाहि 'अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात्। यस्तु न रात्रौ भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनो यथा दिवा रात्रावुभुञ्जानोऽपीनो, न चायं तथा, तस्मान्न तथेति। केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् किमर्थापत्तिः पृथक्त्वेन कल्पनीया।

अथवा

उक्तानां पक्षधर्मत्वादिरूपाणां मध्ये ये। केनापि रूपेण हीना अहेतवः। तेऽपि कतिपय हेतुरूपयोगाद्धेतुव-दाभासमाना हेत्वाभासाः। ते चासिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्ययापदिष्टभेदात् पञ्चैव। अत्रोदयनेन 'व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतया प्रतीतिः सिद्धिः, तदभावोऽसिद्धिः' इत्यसिद्धिलक्षणमुक्तम्। तच्च यद्यपि विरुद्धादिष्वपि संभवतीति साङ्कर्यं प्रतीयते। तथापि यथा न साङ्कर्यं तदोच्यते। यो हि अत्र साधने पुरः परिस्फुरतित समर्थश्च दुष्टज्ञप्तौ स एव दुष्टाप्तकारको दूषणमिति यावत्, नान्य इति। तेनैव पुरावस्फूर्तिकेन दुष्टौ ज्ञापितायां कथापर्यवजाने जाते तदुपजीविनोऽन्यस्या नुपयोगात्। तथा स सति यत्र विरोधा साध्यविपर्ययव्याप्तव्याख्यो दुष्टज्ञापितकारकः स एव विरुद्धो हेत्वाभासः।

10

(आ) पाठ्यपुस्तकमवलम्ब्य कारण स्वरूपं विवेचनीयम्।

अथवा

पाठ्यपुस्तकमवलम्ब्य अनुमानप्रमाणं विवेचनीयम्।

10

3. (अ) सप्रसङ्गा व्याख्या करणीया-

(क) असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः। वस्तु सच्चिदानन्दाद्यन्ताद्द्वयं ब्रह्म। अज्ञानादिसकलजडासमूहोऽवस्तु। अज्ञानं तु सद्सद्भायाम-निर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधीभावरूपं यत्किञ्चिदिति वदन्त्यहमज्ञ इत्याद्यनुभावत् "देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढाम्" इत्यादिश्रुतेश्च।

अथवा

बुद्धिर्नामनिश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः मनोनाम संकल्प-विकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः अनयोरेव चित्ताहंकारयोरन्तर्भावः एते पुनराकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यन्ते। एतेषां प्रकाशात्मकत्वात्सात्त्विकांशकार्यत्वम्। इयं बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियैः सहिता विज्ञानमयकोशो भवति। अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वाद्यभिमान्त्वेनेहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीव इत्युच्यते मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयकोशो भवति।

8

(ख) स्थूलभूतानि तु पञ्चीकृतानि। पञ्चीकरणं त्वाकाशादिपञ्चस्वेकैकं द्विधासमं विभज्य तेषु दशसु भागेषु प्राथमिकान्यञ्चभागान्प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयार्धभागपरित्यागेन भागान्तरेषु संयोजनम्। तदुक्तम्- 'द्विधा विधाय चकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।

स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च एञ्चे' इति ॥

अथवा

अपवादो नाम रज्जविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः
प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम् । तदुक्तम्-

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” इति ॥

तथाहि एतद्भोगायतनं चतुर्विधसकलस्थूलशरीरजातं भोग्यरूपान्नपानादिक-
मेतदायतनभूतभूरादि चतुर्दशभुवनान्येतदायतनभूतं ब्रह्मण्डं चैतत्सर्वमेतेषां
कारणरूपं पञ्चीकृतभूतमात्रं भवति । 8

(आ) वेदान्तदर्शनानुसारं अनुबन्ध-चतुष्टयं विवेचनीयम् ।

अथवा

पाठ्यपुस्तकमवलम्ब्य अज्ञानस्वरूपं विवेचनीयम् । 9

(अ) सप्रसङ्गा व्याख्या करणीया-

(क) उच्यते-यागादिरेव धर्मः । तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति ।
प्रयोजनेऽतिव्याप्ति-वारणायप्रयोजनवदिति । भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय
वेदप्रतिपाद्य इति । अनर्थफलकत्वादनर्भभूतेष्ये-नादावतिव्याप्तिवारणार्थ इति ।
न च 'चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्म' सौत्रवल्लक्षणविरोधः, चोदनापदस्य-
विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम् । तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् ।
वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् ।

अथवा

प्रयोगसमवेतार्थस्मरका मन्त्राः । तेषां च तादृशार्थ-स्मारकत्वेमैवार्थवत्त्वम् । नतु
तदुच्चारणमदृष्टार्थम्, सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनायाअन्याव्य-
त्वात्, न च दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मन्त्राग्नां व्यर्थमिति
वाच्यम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् । नानासाधन साध्यक्रियाया-
मेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । 8

(ख) पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः निषेधवाक्यानामनर्थ-हेतुक्रियानिवृत्ति-
जनकत्वेनेवार्थवत्त्वात् । तथा हि यथा विधिः प्रवर्तनां प्रतिपादयन् स्वप्रवर्तकत्व-
निर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्तयति, तथा न
कलञ्जं भक्षये, दित्यादिनिषेधोऽपि निवर्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं
निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्तयति ।

अथवा

स द्विविधः - विधिशेषो निषेधश्चेति । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतूभूमिकाय
इत्यादिविधिशेषस्य वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते त्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतया-
ऽर्थवत्त्वम् । बर्हिषि रजतं न देय मित्यादिनिषेधशेषस्य, सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य
रुद्रत्वमि 'त्यादेर्निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतयाऽर्थवत्त्वम् । न च प्राशस्त्यादि-
बोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम्, आलस्या
दिवशादप्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृत्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात् ।' 8

(आ) पाठ्यपुस्तकमवलम्ब्य 'विधि' प्रकरणं विवेचनीयम् ।

अथवा

पाठ्यपुस्तकमवलम्ब्य 'नामधेय' प्रकरणं विवेचनीयम् । 9